

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 107 1986

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör var väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-22-00884-5 (häftad)

ISBN 91-22-00886-1 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1987

Varaktigare än koppar

Om historiska, kvinnohistoriska och litteraturhistoriska tolkningar av *Famillen H****

Av BIRGITTA HOLM

I *Samlaren* 1984 finns en lång uppsats av Marie-Christine Skuncke om Fredrika Bremer och hennes roman *Famillen H****.² Utgångspunkten är min bok från 1981, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, vilken kritiseras av Skuncke.³ Det borde vara glädjande både att tolkningsfrågor tas upp till debatt och att Fredrika Bremers författarskap uppmärksammas. Jag skulle gärna instämma i Fredrikas valspråk: »ljus! ljus! framför allt! om äfven jag vid dess klarhet skulle se mig sjelf kålsvart!!»⁴ Bara jag kunde finna att det bringades någon klarhet.

Mycket hos Skuncke är endast alltför välbekant – som om vissa frågor aldrig hade ställts: finns det något som är specifikt för litteraturen och som gör den till ett särskilt objekt? hur ska vi i så fall tänka oss att den konstskapande, den litterärt betydelse- och processen går till? var vill vi att tyngdpunkten i vårt ämne ska ligga?

Hos Skuncke härskar ett genetiskt tänkande – som om en debatt om litterärt och utomlitterärt, estetiskt och preestetiskt, aldrig hade förts. Hon argumenterar för en inriktning på uppkomsthistorien, som om alternativ aldrig hade formulerats – från New Criticism, rysk formalism, strukturalism eller vad det vara må.

Min bok rymmer ett program, som explicit förs fram bland annat i inledningen och i kapitlet »Att läsa *Famillen H****». Det går ut på att jag vill visa hur det litterära verket skapar sin mening – hur dess betydelseproduktion går till och hur det därigenom blir vad som anges i mottot här ovan: ett varaktigt objekt. Ett sådant program innefattar men ger inte monopol åt den yttre tillkomsten.

Skuncke tenderar däremot hela tiden mot en uppkomsthistorisk läsning – även om hon i uppsatsens slutstycke fransäger sig alla program för att hävda nödvändigheten av att ha ett program: »Min avsikt

Ett framförande är en händelse, men dikten själv, om det finns någon dikt, måste vara något slag av varaktigt objekt.

Wimsatt och Beardsley¹

med denna uppsats har inte varit att förespråka historiska tolkningar med uteslutning av alla andra. Vad jag försökt betona är kravet att forskaren klart skall ange vad det är för slags tolkning han eller hon gör anspråk på att presentera.» (s. 28)

Men Skuncke lutar mot en historisk läsart, på samma sätt som jag lutar åt en historisk-strukturell. Jag tänker här försöka ta tillfället att åstadkomma den konfrontation mellan synsätten som jag menar uteblir hos Skuncke. Men först ytterligare ett citat ur slutstycket. Skuncke skriver (s. 28):

Kanske skulle jag slutligen våga plädera för en viss ödmjukhet hos forskaren inför den litterära texten? Att ropa ett trosvisst »heureka» och mena sig ha löst alla problem är måhända på längre sikt inte den mest fruktbara attityden för kvinnolitteraturforskningen. En bättre inspirationskälla kunde vara Fredrika Bremers eget livslånga och omutliga sökande efter sanningen.

Ödmjukhet är för mig inte detsamma som förtäckta påståenden och ett akademiskt ordval – »våga plädera», »viss ödmjukhet», »måhända på längre sikt». När skulle vi kunna tänka oss Fredrika Bremer, anonymt och svepande, låta påskina att någon tror sig ha löst »alla problem» eller bör ses som representativ för hela kvinnolitteraturforskningen? Sådant är inte ödmjukhet och inte i Fredrika Bremers anda. Fredrika Bremer sökte klarhet. Hennes sanningssökande var frimodigt och ödmjukt. Det finns ingenting i min bok som tyder på att jag tror mig ha löst »alla problem». Men jag ställer problem och tar på mig att försöka se klart. Vaghet och halvhet är lika litet som garderande småord detsamma som Fredrika Bremers ödmjukhet.

Varför kvinnohistoria?

Det finns en motsägelse i bilden av Fredrika Bremer. Å ena sidan är hon vår främsta kvinno-sakskvinna, banbrytande när det gäller kvinnans

rätt till kunskap, kvinnans medborgerliga ansvar, kvinnans människovärde. Å andra sidan har hennes romaner kommit att ses som ofarliga och harmlösa. Skuncke inleder sin uppsats med ett utmärkt exempel på en positiv reaktion på det »menlösa» hos Fredrika, Rydqvists recension från 1831: »så godt, så älskvärdt, så oskyldigt»...⁵

Det ligger nära till hands att fråga sig om de två sidorna hos Fredrika går ihop. Hur djärv var i grunden hennes kvinnosak? Och hur djupt tränger djärvhet och kvinnosak i hennes skönlitterära författarskap? Enligt Klara Johanson – hos Skuncke i annat sammanhang återopad för »mönstergillt» noggrann textkritik (s. 19) – rymmer Fredrika Bremers livsverk en »ljungande frihetsformel». Det är bara det att vi har haft svårt att upptäcka den. »Seende hör de intet, och hörande ser de intet.» Hur, frågar KJ, ska vi bli varse vad Fredrika Bremer verkligen har sagt?⁶

Klara Johansons exempel är orden »Se Herrens tjänarinna!» Dessa ord, av evangelisten Lukas, ville Fredrika Bremer skriva över varje flickebarns vaggga och i dessa ord finner KJ hennes »kortaste och fullaste formel för kvinnoemancipationen». Vad betyder då formeln? Dess omedelbara följsats är enligt KJ: »Icke herrarnas tjänarinna!» Formeln betyder att kvinnan säger upp sin hembiträdesplats i samhället – för att hörsamma den egna inre rösten, börja lyssna till sin andes budskap. »Ingen», skriver KJ om Fredrikas formel, »i hennes samtid begrep den, ehuru väl flertalet fann den vacker och passande; eftervärlden lät den falla som en from fadäs.»

Det är precis vad som händer med *Familjen H**** hos Skuncke – vacker (»med berättarteknisk briljans», s. 11), from och passande (inga »avvikelser från tidens gängse patriarkala normer», s. 11). Men hur, frågade sig Klara Johanson, skulle vi bli varse vad Fredrika Bremer har sagt? Det behövs läsning, det behövs »filologi»: »det är högsta tid att filologin på allvar tar sig an så svåra gamla klassiker som Lukas och Fredrika, bägge illa medfarna av okallade tolkare.»

Denna filologi bör ha en del av sin uppmärksamhet riktad mot kvinnans speciella villkor och de uttrycksmedel som kan vara förbundna därmed, den bör med andra ord ha en *kvinnohistorisk* anknytning. I det avseendet representerar Skuncke en överraskande återgång till manlig enögdhet. Där hon avser att komplettera min historiska referensram sker det till priset av varje kvinnligt perspektiv på skeendet.

Varför litteraturhistoria?

Min andra utgångspunkt har att göra med historien. Hurdan är det litterära verkets historicitet? Det är här som jag försöker förena ett historiskt och ett strukturellt betraktelsesätt.

Det litterära verket är en dubbelhet av då och nu. Det har en uppkomsthistoria, men det är inte identiskt med sin upprinnelse. Det är präglad av sin tid och sina historiska omständigheter, men det existerar också i nuet, som en pågående kommunikation. Det levande litterära verket är *på en och samma gång* historiskt och aktuellt. Om verket för någon läsare inte längre finns som pågående kommunikation så är det för den läsaren »blott och bart» historia.

I det här sammanhanget knyter jag i min bok an till Robert Weimann.⁷ Weimann har valts därför att han redogör för hur en »ren» uppkomsthistoria är otänkbar, inte bara litterärt utan även historiskt och mänskligt. Ingen historia är för honom fri från tolkning. All historievetenskap innebär ett *förhållande* till det förflutna, och detta förhållande har i sin tur att göra med forskarens förhållande till sin egen tid.

»Ren» historia, »ren» uppkomsthistoria, existerar inte. »Wie es eigentlich gewesen» kommer vi inte åt. Om »positivismen», den »historiska skolan» – dit man närmast får räkna Skuncke – framhåller han hur dess avståelse från en medvetet omfattad historiefilosofi gick hand i hand med ett förbi-seende av de egna ideologiska premisserna. Därifrån är vägen fri, skriver han,

zu jenem unbefangenen Objektivismus, der sich – in der Literaturgeschichte – in zahllosen biographischen Einflus- und Quellenstudien niederschlug. Es war ein Objektivismus, der den Verlust an geschichtlichem Bewusstsein durch einen Gewinn an geschichtlichem Wissen kompensierte und der den Mangel an methodologischer Bewusstheit durch die Forderung nach dem »Wegfallen des Geschichtsschreibers vor seinem Gegenstand» nur bekräftigen konnte.

Det är på den här punkten, skulle man kunna säga, som det litteraturhistoriska och det »feministiska» möts hos mig. »Ren» uppkomsthistoria har i allmänhet varit detsamma som ett »manligt» förhållande till samtid och förflutet – omedvetna »manliga» ideologiska premisser. Just en sådan »ren» uppkomsthistorisk inriktning är vad Skuncke försöker hålla fast vid. Det är därför betecknande att det är precis på den här punkten som hon mest uppenbart ställer mina avsikter – och min auktoritet Wei-

mann – åt sidan. Skuncke för istället fram tre egna namn: Hirsch, Furberg och Hermerén (s. 14 ff.).

Weimann är alltså enligt min mening att föredra därför att han har en mer genomtänkt syn på vad »uppkomsthistoria» egentligen är. Men låt oss för ett ögonblick hålla oss till Skunckes auktoriteter och deras begreppsapparat. Vad får man ur dessa fram om Skunckes historiska inriktning gentemot min sammanhållande? Ja, tydligt är att alla tre *namnger* en uppkomsthistorisk inriktning. Men hos alla tre finns också såväl namngivet som legitimerat mitt mer sammansatta tolkningsprogram. Endast hos Hirsch, med hans osedvanligt trånga vetenskapsbegrepp, skulle detta sammansatta program förvisas ur vetenskapen till »kritiken».

Om Skuncke verkligen tittade efter både i min bok (s. 17) och hos sina auktoriteter skulle hon finna vissa uppenbara likheter. Den tolkningsavsikt som förespråkas hos mig är en förening av det som hos Hirsch kallas för »interpretation» (avseende författarintentionen) med »criticism» (avseende allt annat som kan vara av intresse i det litterära verket). Det som jag sysslar med, explicit och implicit, är det som hos Furberg går under namnet av en »sammansmältning» av ru_1 (d. v. s. den regeluppställning som gällde vid tillkomsttiden) med ru_2 , ru_3 o. s. v. fram till och med ru_n (d. v. s. olika stadier i receptionshistoriens regeluppställningar fram till och med den mest aktuella). Det som jag håller på med är det som av Hermerén kallas för en kombination av »historisk, sanningssökande» läsning med till exempel »relevans»-tolkning.

Det kan vara värt att slå fast vad som till slut kommer ut av de långa referaten hos Skuncke. Den enda behållningen är att de tre vetenskapsteoretikerna namnger det uppkomsthistoriska. Vilka val de sedan ställer en litteraturtolkare inför glider Skuncke över: »Det är ingalunda min mening att söka ta ställning i tvisten mellan den författarorienterade Hirsch och den läsarorienterade Furberg» o. s. v. (s. 15).

Men Skunckes resultat är inte bara magert utan också missvisande. De tre tänkarna används som om de aldrig hade berört den intressanta möjligheten av en sammansmält eller kombinerad läsning. Bara på så sätt kan Skuncke uppnå ett antingen – eller och bryta isär min sammanhållna avsikt: »Är Birgitta Holms syfte, med Hirschs terminologi, att objektivt försöka fastställa Fredrika Bremers 'verbal meaning', eller ägnar hon sig åt subjektiv 'criticism'? Tillämpar hon, för att tala med Furberg, den 'regeluppställning' som var aktuell för Fredrika

Bremer och hennes läsare 1830–31, eller den som kunde gälla för en läsare 1981?» o. s. v., o. s. v. (s. 16).

Vad jag klart och tydligt gör i boken är att avvisa detta antingen–eller. I anslutning till bland annat Robert Weimann avskriver jag tron på en »ren», av all subjektivitet och all tradition obesmittad uppkomsthistoria. »Verket», skriver jag, »har fortsatt att ackumulera innebörder genom den fortsatta traditionen och genom konfrontationer med nya tider och andra värderingar. Jag kan aldrig få syn på verket annat än genom dessa lager av traditioner och genom dess 'verkningshistoria'.» (Holm, s. 17) Med andra ord: Varje »historisk, sanningssökande» läsning vilar på mer eller mindre explicita antaganden om historien. Varje litterärt verk är därtill, ofrånkomligen, en dubbelhet av då och nu. Mitt tolkningsprogram är att sammanhålla tillkomsttid, reception och aktualitet. Sammanhållningen möjliggörs av verkets förmåga att lagra betydelser och skapa varaktiga sammanhang. Tyngdpunkten hos mig ligger vid denna förmåga hos det litterära verket samt vid de innebörder som i nuläget kan träda fram. Men inget får upphäva det andra. Tillkomsthistorien har intresse hos mig bland annat i samband med det kvinnliga litterära verket som »normbrott». Receptionen figurerar främst som en serie påvisbara reaktioner på Fredrika Bremers verk. Störst utrymme får nyläsningen. Varje tid har enligt mitt synsätt skäl att göra sina egna läsningar av ett litterärt verk. Vad som krävs av en verifierbar eller »giltig» tolkning (jfr Skuncke, s. 14) är att den inte strider mot de uppkomsthistoriska betingelserna och framför allt inte mot det litterära verkets lagbundenheter, dvs. de mekanismer som kan visas avgörande för verkets förmåga att skapa och kommunicera betydelser.

Jag kan hålla med om att detta är ett ambitiöst program och ett program som inte medger enkla och grovhuggna antingen–eller. Men det är som jag ser det den enda väg där det »historiska» i vårt ämne kan bli en *litteraturhistorisk* angelägenhet.

Inre och yttre bevisföring

Det är på den här punkten som de flesta motsättningarna mellan Skuncke och mig kan samlas. Min bok tar generellt ställning för »inre» gentemot »yttre» bevisföring – den befinner sig i det avseendet där Wimsatt och Beardsley på 1940-talet ville ställa litteraturtolkningen. Hade Skuncke varit beredd att

åtminstone ta hänsyn till en sådan litteratursyn så skulle många av hennes resonemang bortfalla. Så t. ex. det långa avsnittet kring »intention och reception» (s. 18–22). Det är ganska tydligt i min bok att jag betraktar »intention» som endast ett av elementen i det litterära verket – inget orakelsvar eller yttersta bevis (»bevis på att Fredrika Bremer»... , Skuncke, s. 19). De biografiska avsnitten i min bok fungerar inte som vittnesbörd om Fredrika Bremers intentioner. De fungerar dels som kvinnohistoria (se Holm, s. 44, 121), dels som förstärkning av meningar och innebörder som på andra vägar har lästs fram ur *Familjen H****. Vad beträffar receptionen framgår det klart att jag till de »ackumulerade» innebörderna hos verket räknar representativa responser, vidareförda genom tiderna (Holm, s. 17). Detaljerade empiriska undersökningar faller sålunda utanför min ram (jfr Skuncke, s. 20).

Försvinna ur Skunckes framställning skulle också avsnittet om begreppet »borgerlig roman» (s. 22–24). Min bok är inte ute efter en finfördelning av begreppet »borgerlig roman» eller en empirisk kartläggning av det (»av borgare? för borgare? om borgare?» – Skuncke, s. 22). Den knyter an till en allmänt accepterad tyngdpunktsförskjutning i samhället (klart understruken även av Sten Carlssons empiriska studier) i vars kölvatten vi får en ny intressant konstellation: förbindelsen mellan familjelivet, romanen och kvinnan. Min argumentation är även här huvudsakligen inre. Om än, skriver jag, *Familjen H**** rör sig i en aristokratisk miljö så är dess anda en ny, en innerligare familje- och medelklassanda (Holm, s. 29). Min andra typ av argumentation går ut på att man hos Almqvist vid ungefär samma tid finner ett estetiskt resonemang som pekar i samma riktning – mot en ny vitterhet baserad på förbindelsen mellan romanen och ett historiskt sett nytt familjeliv (Holm, s. 45–48).

Vad är nu det »varaktiga» i verket, de »lagbundenheter» och »mekanismer» som garanterar litteraturen en transhistorisk existens? För min del stöder jag mig här främst på Roman Jakobson. Det som höjer det litterära verket över varje tidsbunden referens är enligt honom en speciell lagbundenhet, en egen form av språkligt arbete eller språklig funktion, namngiven som den »poetiska funktionen». Betydelse och verkningskraft hos litterära texter uppstår inte främst genom vad orden refererar till utan genom hur de grupperar sig. En egenhet hos det poetiska språket är att det grupperar, kombinerar, i enlighet med ekvivalensprincipen. Likhet och upprepning i olika former blir ett

av kännetecknen för det litterära verket. Rubriken till den här artikeln – »Varaktigare än koppar» – har inspirerats av ett av Roman Jakobsons uttalanden kring den berömda formeln för den »poetiska funktionen». Att likhet läggs ovanpå närhet, att poetisk funktion får överhöghet över referentiell skapar den dubbelhet av då och nu som jag har talat om, framtvingar den sammanhållning som jag förespråkar: meddelandet blir dubbeltydligt, och så blir dess avsändare och mottagare. Jakobsons kommentar till upprepningen som en följd av ekvivalensprincipen lyder: »Denna möjlighet till en omedelbar eller fördröjd upprepning – denna reifikation av ett poetiskt meddelande och dess konstituent, denna förvandling av ett meddelande till ett varaktigt ting, allt detta representerar verkligen en inneboende och verkningsfull egenskap hos poesin.»⁸

Skuncke gör en icke föraktlig arbetsinsats för att beröva *Familjen H**** denna verkningsfulla egenskap. Vi kan nu gå över till exempel på hur hon med uppkomsthistoriska läsningar försöker vederlägga det varaktiga och verkningsfulla i Bremers roman.

Kornett Carl i kvinnokläder

Paradexemplet hos Skuncke (mig förefaller det som själva upphovet till uppsatsen) är identifikationen av en tidsreferens i kornett Carls historia. Det kan vara värt att här skjuta in en kommentar till ytterligare en oklarhet i Skunckes resonemang. Min läsning av *Familjen H**** utförs i tre skilda omgångar. I den första studerar jag karaktärerna i romanen – hur personerna med olika medel byggs upp för att bli både individer och representativa typer. I den andra omgången, som vi här närmast ska hålla oss till, är jag ute efter historierna: hur berättelsestrukturen blir betydelsebärande, hur själva upprepningen och parallelliseringen av de skilda berättelserna i romanen definierar de agenter som förs fram.

Det är den ganska välkända motsättningen mellan »psykologi» och »handling» som jag rör mig med. En poäng med min framställning är att visa att Fredrika Bremers roman, vanligen uppfattad som tämligen lösligt komponerad och med tonvikten lagd på psykologi och karaktärer, rymmer det aristoteliska draget av »intrig», ja, nästan ger »handlingen» primat (Holm, s. 100 f.). Vad romanen uppnår med detta är bland annat att uppmärksamheten förskjuts, från gestalterna som »karaktärer» och »personligheter» till föreställningen om representativa »öden». Allt detta fördunklas eller faller bort i Skunckes referat (s. 8 och s. 16f.).

I centrum för den andra läsningssomgången ställer jag romanens fyra kärlekshistorier, tre kvinnliga och en manlig. Skuncke tar över denna grundläggande föreställning (se t. ex. s. 7 f. och s. 12), men i övrigt tar hon inga konsekvenser av en strukturell uppfattning av romanen.

De kvinnliga kärlekshistorierna – som otvivelaktigt har störst tyngd i romanen – varierar ett mönster av självständighetssträvan. Det handlar om att förflytta sig – från objektsposition till subjektsposition. Att övergå från att vara den valda i kärlekshistorien till att bli den väljande. För kvinnornas del är det alltså fråga om en rörelse mot autonomi och kontroll – att i någon mån bli »herre» över sitt eget öde (jfr Skuncke, s. 26).

I den manliga kärlekshistorien finner jag vid sidan av vissa likheter en motsatt rörelse. Mannens roll är av hävd erövrarens, subjektets. Här, i kornett Carls historia, gör mannen en erfarenhet av att bli »offer» och objekt. Han blir »kvinnligt» inskränkt i sin rörelsefrihet. Som »öde» blir Carl intressant därför att han anger gränser för den manliga kontrollen. Det manliga subjektet får ett tillskott av »kvinnlig» passivitet. Att vara »herre över sitt öde» blir både mer komplicerat och betraktat med en viss ironi.

För denna min läsning av Carls historia är det viktigt att den rymmer ett eget system av upprepning: ett trefaldigt upprepat inslag av »könsbyte». Könsbytena äger rum under själva den manliga erövringen, medan Carl är på jakt efter sin försvunna Hermina. Det kan också påpekas att Carl överlag förses med manliga emblem: jakt, militär rang (ung. underlöjtnant), förnamnet Carl.⁹

På själva krönet av denna manliga karriär, under jakten på Hermina, drabbas nu Carl av ett trefaldigt könsbyte. Först får han byta plats med en »tjock kära mor» och sätta sig att mata hennes unge med välling. Litet senare infångas han av ungdomarna på Löfstaholm och kläs ut till »Iphigenie». I den tredje episoden tämjs den uppbrusande och hetlevrade kornetten av en beriden herre, som visar sig vara en förklädd ung dam.¹⁰

Episoderna är enligt min mening uppseendeväckande. I samband med episod nummer två och tre hävdar jag i min bok att de inte är nödvändiga på handlingens yttplan – om episod nummer tre kan man t. o. m. påstå att den strider mot vad som eljest berättas om Löfstaholm (Holm, s. 113). Kring detta gör Skuncke ett långt resonemang, bland annat om de ovedersägliga spektaklen på Löfstaholm (s. 8). Men vare sig man nu väljer att se episoderna som i

alla avseenden välmotiverade eller inte så förtjänar de enligt min mening tolkningsintresse. Mitt förslag är att de framför allt får sin betydelse i förhållande till varandra och till de kvinnliga kärlekshistorierna (ekvivalensprincipen). Vi får en serie händelser som pekar mot »detsamma» – könsbyte. Och vi får en kontrast till de kvinnliga historierna (*mindre* kontroll versus *mer* kontroll). Carl kommer att lära ut en läxa – och den har att göra med manligt och kvinnligt: vem är »herre över» och vem är »offer för» sitt öde?

Marie-Christine Skunckes fynd gäller episod nummer två, »Iphigenie». Vad fyndet visar är att händelsen på Löfstaholm rymmer en anspelning på ett bestämt spektakel. När Carl kläs ut och utropas till »Iphigenie den andra» så avses en komisk opera i översättning av Envallsson med just det namnet: *Iphigenie den andra Eller De gamla Grekiska Historierna*. Den föreställning som Fredrika Bremer bör ha haft i tankarna var nypremiären på Operan i Stockholm år 1828 (s. 9). Två saker är i det här sammanhanget intressanta med den komiska operan. Den ena är att alla rollerna ursprungligen spelades av män. När kornett Carl av ungdomarna kläs ut till »Iphigenie» så kläs han enligt Skuncke inte ut till kvinna utan till man. Skuncke hänvisar till aktören Carl Gabriel Schylander som i den första uppsättningen spelade Ifigenias roll. Hon skriver: »Det är med andra ord egentligen inte fråga om något könsbyte när Carl förvandlas till 'Iphigenie' på Löfstaholm.» Schylander var enligt Skuncke »känd för sina tolkningar av löjligen gummor och käringar». Parentetiskt tillägger hon: »inslag av kvinnoförakt är tyvärr inte ovanliga i den gustavianska dramatiken» (s. 9).

Den andra upplysningen av intresse gäller operans karaktär. *Iphigenie den andra* är en parodi, understryker Skuncke. Den handlar inte om den unga Ifigenia på Aulis utan om Ifigenia i en senare fas, som Dianaprästinna på Tauris. Könsbyte, allvar och offertanke försvinner därmed ur episoden. Carls historia kommer inte att uppvisa »några avvikelser från tidens gängse patriarkala normer» (s. 11). Den läxa han lär sig har inget att göra med manligt och kvinnligt (s. 9).

Man skulle kunna tro, av Skunckes framställning, att jag tar allt i episoden på blodigt allvar. Så är det givetvis inte. Men min läsning, baserad på vissa utpekade lagbundenheter i texten, kommer ändå fram till en del allvarliga könsmissiga innebörder i episoden. Som jag underströk ovan gäller det emellertid att de nya tolkningarna inte råkar i kon-

flikt med det som hör till uppkomsthistorien. Hur är det nu i det fallet med »Iphigenie»?

Texten trycker på kontrasten mellan den manliga gestalten och de kvinnliga kläderna. Snärjande tygstycken – slöja på huvudet, schal över axlarna, lakan som en kjol kring benen – och kravet på svängrum. Om Carls befrielsekamp ur klädesplaggen står: »Användande sin styrka på just icke det höfligaste vis, rodde han med båda armarna, till höger och vänster, folket ifrån sig, slet af sig lakanet och – sprang.» (III, s. 197 f.)

Den omedelbara effekten av detta är en fysisk förnimmelse av det fängslande och inskränkande i det kvinnliga. Om episoden än arbetar med en komisk schablon – man i kvinnokläder – så kommer komiken att fastna i halsen. Episoden reser frågor till komiken: vad är det som är så roligt i detta?

Den uppkomsthistoriska referensen förtar givetvis inte dessa effekter. *Utan* Schylander och hans manlige efterträdare får vi en kritiskt turnerad komik, riktad mot förhållandet mellan »manlig» rörelsefrihet och snärjande »kvinnlighet». *Med* den manlige aktören inräknad får vi därtill en mer bestämt riktad kritik: mot en vedertagen »komik» i en bestämd föreställning eller en bestämd teatertradition.

En extra finess i texten är hur den på så många sätt får fram att den kvinnlighet som påtvingas Carl är just en »roll». En främmande, en kvinnlig »role» ska »repereras», ett rollhäfte trycks i Carls (karlns) händer: »Cornetten skall få hålla sin role i handen ... kom, kom bara! Hokus pokus öfver Cornett Carl! Fall på knä och uppstå som Iphigenie.» (III, s. 197)

För mig vittnar det inte om någon »ödmjukhet» inför texten att beröva den meningsdjup, skärpa och förslagenhet. Men man måste därtill vara en ganska enögd och slentrianmässig uppkomsthistoriker för att komma till Skunckes resultat – d. v. s. att könsbyte och könsrollproblematik skulle bortfalla i episoden. Om nu Schylander och den komiska operan hör till uppkomsthistorien, hur ska vi då tänka oss att den historien såg ut? Såväl Skuncke som jag vet och visar i olika sammanhang att Fredrika Bremer, den tjugosjuåring som sannolikt satt i operasalongen 1828, var en kvinnopolitiskt medveten person. Kan vi alls tänka oss att en sådan kvinna aningslöst tar del av de manliga aktörernas Iphigeniatolkning? Att det hos en sådan person, »lekfullt» och oproblematiserat, skulle insmyga sig en av Marie-Christine Skuncke beklagad tradition av »kvinnoförakt» från den gustavianska teatern?

Skulle vi, ens om textens vittnesbörd vore långt mer tvetydiga än de är, kunna tro att Fredrika satt i salongen och fredligt smålog åt det manliga spektaklet? Det är sådana här »rent» historiska resonemang som jag menar knyter an till en manlig historieuppfattning.

... »uppstå som Iphigenie»

En fråga som återstår är hur det går med den »offrade» Iphigenie. Tvingas vi genom den komiska operan att ge upp varje tanke på den offrade Ifigenia på Aulis?

Med hjälp av teatrala framföranden – väl enda sättet i en vardagsrealistisk roman? – införs i *Familjen H**** två mytiska kvinnogestalter: Ariadne och Ifigenia. I Ariadnes fall, den viktigare av de två, anger texten klart att det rör sig om Ariadne i en bestämd situation: Ariadne på Naxos. Nyckeln till vilken Ifigenia vi har att göra med skulle enligt Skuncke ligga i utropet: »Lefve Iphigenie den andra, lefve Cornett Iphigenie!» (s. 9).

Men texten rymmer givetvis fler nycklar än så. Vi ska först följa Ariadne och de sätt som hon kan uppfattas på. Ariadne införs genom Elisabeths sångnummer »Ariadne på Naxos» – kvinnan som förråddes och övergavs av Teseus. Mytens gestalter är tacksamma därför att de representerar mänskliga ursituationer: den förrådda, den offrade o. s. v. Med ett tolkningsintresse som mitt kommer tonvikten att falla på hur de mytiska gestalterna blir betydelsebärande i texten: vilka element frigörs? vilka associationer uppmuntras och vilka hålls tillbaka?

När det gäller Ariadne och min tolkning av Elisabeths sångnummer om henne har det rests samma typ av invändning som den Skuncke för fram mot Ifigeniaepisoden. Det intressanta skulle inte vara Ariadnegestalten. Det intressanta skulle vara själva tidsreferensen: att Elisabeth exekverar ett tidsstyptiskt sångnummer, kanske en bestämd melodram av Georg Benda.¹¹

Jag skulle först vilja ställa mot varandra min typ av uppmärksamhet i fallet Ariadne och den som impliceras av mina kritiker. I min bok skriver jag, i anslutning till sångnumret, så här: »Den övergivna Ariadne på Naxos har sysselsatt människornas fantasi och hon har varit ett vanligt motiv i konsten – den sång som Elisabeth föredrar kan vara från ett otal olika musikverk. Varför lämnade Teseus Ariadne?» (Holm, s. 68.) Bakom ett sådant uttalande

ligger en kombination av uppkomsthistoriska undersökningar – bland annat har jag tagit del av Bendas melodram – med ställningstaganden till vad som är relevant för texten. Jag understryker i min tolkning det melodramatiska i episoden, framför allt vilken funktion det melodramatiska får i just den här gestaltningen. Men därutöver säger jag ungefär följande: Ariadne på Naxos – ett vanligt och fantasieggande motiv i konsten – är ett viktigt motiv även i detta speciella verk. Vad jag vill lyfta fram är att denna roman, all sin vardagsrealism till trots, rymmer ett (hittills försummat) myttolkande och kulturkritiskt drag.

Den uppkomsthistoriska informationen går lätt att förena med detta. Vad det ytterst rör sig om är en fråga om relevans, om ekonomi. I Fredrika Bremers fall har forskningen varit nästan maniskt besatt av tidsdräkt, personhistoria, tillfälliga referenser. Hela min bok bygger på den deklarerade avsikten att i stället, för första gången, fokusera de betydelskapande sammanhangen i en roman av Fredrika Bremer. Man skulle kunna tycka att detta borde rymmas i forskningen, men där rör det sig bara alltför ofta om att hävda mångordigheten. Om min relativa knapphändighet när det gäller förlagan till Elisabeths sång skriver till exempel Ulla-Britta Lagerroth:

Det är häpnadsväckande att här inte uppspårats – och anknutits till – den rika forskning som finns om tidens melodramatiska former, framför allt om I. C. Brandes och Georg Bendas »duo drama» Ariadne på Naxos, där sången ifråga ju återfinns. Underlåtenhetssynden är desto större som Ariadne på Naxos – vilket utretts i en studie av Kirsten Gram Holmström 1963 – ofta spelades på Stockholmsscenen från 1785 till 1830 – det senare själva året för Familjen H*** – då den gavs på Riddarhuset vid en konsert.¹²

Men frågan är förstas vad ett sådant uppspårande skulle leda till när det gäller tolkningen. Ur hela Lagerroths framställning – den fortsätter en bra bit till – kan jag inte få fram något som inte redan finns i min bok. Detsamma gäller för Skuncke. Vad tillför hon, genom sitt uppspårande av Envallssons komiska opera, tolkningen av episoden på Löfstaholm? Kan vi alls finna att den offrade Ifigenia försvinner och att Schylander intar hela scenen?

Vi kan titta på hur läsarens uppmärksamhet styrs i texten. I fallet Ariadne utpekar Elisabeth kort men bestämt »Ariadne på Naxos» (II, s. 114). Läsaren får en signal – i en bestämd riktning. I fallet Ifigenia utpekas ingen bestämd ort eller tidpunkt, men bland utropen från ungdomarna förekommer »Iphigenie den andra». Den uppmärksamma opera-

besökaren på den tiden fick säkert en association till Envallssons Iphigenia-opera. Men kunde ens denna operabesökare undgå en association till den första Ifigenia, flickan som offrades på Aulis?

Att tygla varje sådan association är desto svårare som tanken på »offer» lurar i hela Löfstaholmepisoden. Carl, stadd på brudjakt, förvandlas till en beslöjad kvinna. Carl, offer för omständigheterna, utropas till Iphigenie den andra. Skall allt detta hållas tillbaka till förmån för en Dianaprästinna på Tauris i en förgänglig grotesk och parodisk tappning? Nej, mig påminner detta tillvägagångssätt hos Skuncke bara alltför mycket om Agamemnons – att för förlig vind och polemisk krigslycka offra den unga Ifigenia.

Schabloner och palimpsester

Det uppkomsthistoriska används i fallet »Iphigenie» till att beröva texten dess betydelse. Ett annat vanligt grepp hos Skuncke, som i hela hennes forskningstradition, är att tömma *stildrag* på mening. »Omväxling» är hos Skuncke och den av henne återopade Ulf Boëthius ett stildrag som genomgående ses som ett självändamål (se Skuncke, s. 11, s. 12 f. m. fl.). Komik är komik, melodram melodram, »intertextualitet» »intertextualitet» (s. 13).

För mig, med min syn på vad ett litterärt verk är och med mitt kvinnohistoriska perspektiv, har det varit en angelägen uppgift att se vilken funktion som stildrag och schabloner får i Fredrika Bremers roman. Får till exempel komiken i schablonen man-i-kvinnokläder ett nytt inslag, en ny touche, i den kvinnliga texten? Vilka betydelser kommer ett stildrag som »omväxling» att kunna bära i hennes roman?

Skuncke återgår till att läsa *Familjen H**** precis enligt de schabloner som mina tolkningar tar spjärn emot. Ingen förnuftig läsning bortser från »schablonerna». För att se dem behövs ingen avancerad filologi (jfr Holm, s. 194 f.). Men varför tyckte sig Klara Johanson, efter mer än ett decenniums textkritiskt arbete med Fredrika Bremer, sitta med en *oupptäckt* »ljungande frihetsformel»? Kanske för att våra hittillsvarande läsningar inte har uppmärksammat *motståndet* som görs mot schablonerna i texten? Kanske för att dessa motstånd fordrar ett mått av läskunnighet, »filologi»? »Seende hör de intet, och hörande ser de intet.»

På den här punkten tror jag att Klara Johanson skulle ha välkomnat mycket av den aktuella

kvinnolitteraturforskningen. En viktig innebörd i Gilberts och Gubars »palimpsest»-begrepp till exempel är just att det anger en speciell typ av »dubbelheter» i kvinnliga texter. Den översta, den synligaste nivån arbetar med schabloner (typ »ängel» – »monster»). Den undre, den mindre synliga nivån ägnar sig åt att ändra, rubba, revidera schablonerna.¹³

Skälet till denna karaktär hos de kvinnliga texterna är att de inte alltför öppet, ofta inte ens för sina upphovskvinnor, kunde bryta mot »patriarkala normer» och »manliga värderingar» (Skuncke, s. 14). Motståndet mot schablonerna söks inte egentligen »under textens yta» (Skuncke, s. 9). Det söks bara på en mer undanskymd plats på textens yta – många gånger undanskymd mer av tolkningstraditionen än av texten själv (Holm, s. 178 ff., 193 f.).

Min läsning, som tar fasta på motståndet mot schablonerna, kommer till andra resultat än Skunckes. Carls historia blir för Skuncke en traditionell manlig kärlekshistoria: »Vi har tidigare sett att Carls historia inte avviker från patriarkala normer utan delvis präglas av manliga värderingar.» (s. 14) »I sin helhet kan Carls historia karakteriseras med orden lekfullhet och omväxling.» (s. 11). För mig blir den, på sätt som jag ovan har antytt, en ironisk turnering av vad som anses som »manligt» i vår civilisation. Däremot hävdar jag inte, som Skuncke gör gällande, att Carl genom sina erfarenheter i ett slag skulle bli den idealiske äkta mannen (Skuncke, s. 10). Tvärtom lyfter jag fram drag i texten som visar vilka risker som hans änglalika Hermina fortfarande kan löpa (jfr nedan).

Enligt schablonen är dottern Emilia komisk i sin överdimensionerade försiktighet, sin hypermiss-tänksamhet i valet av fästman. För mig når hon, genom sitt hamletska tvivel på »common sense» och genom sitt sätt att bryta mot tidens schablon av en »romanhjältinna», en efter omständigheterna hygglig självständighet i äktenskapet. Hur Skuncke kan finna en motsägelse i att Emilia på en gång är hjältinna, i den hamletska bemärkelsen, och skriven på tvärs av den romantiska dussinromanens hjältinneschablon (Skuncke, s. 17) förstår jag helt enkelt inte.

Julie, enligt schablonen en kontrast till Emilia, en karaktär skapad i syfte att åstadkomma »omväxling», bär för mig ett viktigt tema om kvinnans väg till kunskap och tänkande. Ur de upprepade skämten om »sovande», i lag med en fästman som agerar kudde, växer fram den seriösa bilden av kvinnans *uppvaknande*.

Enligt schablonen dör den blinda Elisabeth för att religionen så föreskriver. Den upproriska ska straffas, underkastelse under den högre ordningen inpräglas. För mig blir hon en i långa stycken sympatiskt skildrad upprorshjältinna. Elisabeth ställer kraven utopiskt högt. Hon erbjuder en total ömseudighet åt mannen – ett möte mellan jämbördiga, ett famntag i det fria. Hennes kärlekshistoria kulminerar i en gest. Mer än en gest kan en sådan mänsklighetsvision ännu inte bli. Vad övrigt är, är tystnad.

Fredrika Bremer och religionen

Kanske är den intressantaste av de »schabloner» som tillåts skymma sikten den religiösa. I Fredrika Bremers fall har den mer än något annat kunnat användas som ett hinder för att nå fram till hennes romaner. Allmänt och principiellt skulle jag vilja hävda att en levande religion reser problem för texttolkningen. Den hör, hur personligt omfattad den än är, till tidsdräkten. Den inbjuder till konventionella framställningar. Den kan bli ett hinder för att se vilka tankar och frågor – existentiella och mellanmänniska – som ett verk rymmer. I det avseendet är de gamla grekiska historierna för oss mindre belastade än kristendomens.

Skuncke gör ett stort nummer av att jag inte utförligare diskuterar det religiösa inslaget i *Familjen H****. De religiösa frågorna betydde mycket för Fredrika Bremer, skriver hon (s. 24). Visst. Men för mig har det viktiga varit att undersöka *hur* dessa frågor tedde sig vid den här tiden och *vilken plats* de då hade i Fredrikas tänkande. Sammanfattande kan man säga att jag kommer fram till två saker. Dels att Fredrikas förhållande till religionen vid tiden för *Familjen H**** var mycket problematiskt. Dels att det religiösa i den romanen inte är det primära.

Skuncke vill istället leda i bevis att Fredrika hade en färdig religiös åskådning – ortodox och fördömande – och att denna måste ses som överordnad i *Familjen H****. Det dömande draget skulle framför allt komma till uttryck i Elisabethepisoden, till vilken jag återkommer i nästa avsnitt.

Det material som Skuncke använder sig av är några samtida skönlitterära texter samt en »tanke-dagbok» från 1820- och 30-talen.¹⁴ Även min framställning utgår från detta material men bygger därtill på »Sjelfbiografiska anteckningar» från 1831 samt korrespondensen med Böklin, påbörjad i februari

1832. I det här sammanhanget kan det vara värt att ta upp två anmärkningar som Skuncke fäller mot mitt sätt att använda källor. På sid. 19 skriver hon: »I de biografiska partierna av Holms bok finns en tendens att sätta alla yttranden av och om Fredrika Bremer på samma plan, oavsett datum, kontext och källvärde.» Litet senare (sid. 19 f.) talar hon om min ovarsamhet när det gäller de »apokryfiska» texterna, dvs. vissa av Fredrika Bremers brev (dock ej breven till Böklin) samt »Sjelfbiografiska anteckningar».

Vad kan det vara som ligger bakom dessa svepande uttalanden? Som i all forskning anges hos mig datum och kontext för källorna – på samtliga av de i Skunckes not (not 81, s. 31) åberopade ställena poängteras hos mig tidsaspekten hos källan. Vilket värde en källa har, och i vilken grad detta värde bör diskuteras av forskaren, beror på vad källan ska användas till. Hos mig bär de biografiska dokumenten ingen tung bevisbörda – den ligger i textanalysen.

Skalar man bort advokatyren från Skunckes resonemang så framträder två sakfrågor. Hur mycket kan man stödja sig på de av systemen Charlotte och hennes make redigerade texterna, dvs. de apokryfiska? Och hur mycket säger breven till Böklin, påbörjade 1832, om Fredrikas tankeliv åren närmast innan, under skapandet av *Familjen H****? Intressant i sammanhanget är att båda dessa typer av källor – bland det apokryfiska främst »Sjelfbiografiska anteckningar» – går emot Skunckes bild av Fredrika Bremers religiositet och ger stöd för en mer problematisk och upprorisk religiös tänkare.

Vilken skulle risken med de apokryfiska texterna vara? Vad varje Bremerforskarer vet är att den eventuella tendensen i det apokryfiska materialet är en tendens att mildra – inte förstärka – de upprorska dragen. Risken med de »familjepietetsfullt» redigerade texterna skulle vara motsatsen till den som tillvitats mig: inte att man får fram en övermåttan rebellisk utan att man skulle stå med en otillbörligt utslätad Fredrika. Gunnar Axberger, till vilkens källkritiska resonemang Skuncke hänvisar (s. 20), har beträffande »Sjelfbiografiska anteckningar» redan gjort den bedömning som i det här fallet är avgörande och som det inte finns skäl att ifrågasätta. Om redaktörens, här Charlottes, eventuella ingrepp skriver han:

Det sannolika är väl, att systemens censur i huvudsak gått ut på att mildra och släta över. De mörkare avsnitten i skildringen av hemmiljön och ungdomskriserna torde i varje fall inte ha skärpts under retuscheringsprocessen.¹⁵

Risken med Böklinbrevet skulle väl närmast vara att Fredrika bedrar sig själv eller Böklin när hon ett par år efteråt skildrar sin sinnesstämning omkring *Familjen H****. I båda de här fallen har jag valt att följa gängse praxis inom Bremerforskningen. Liksom Gunnar Axberger menar jag att »Sjelfbiografiska anteckningar» i allt väsentligt »bär. . . klart och tydligt Fredrika Bremers prägel» och att själva överensställningen mellan dessa anteckningar och breven till Böklin stärker båda dokumenttypernas trovärdighet. I likhet med Gunnar Axberger menar jag då också att man måste ta på allvar de »mörkare» inslagen i Fredrika Bremers tänkande – i all synnerhet som de hävdar sig på trots av årens gång och eventuell censur.

Den som går emot gängse forskningspraxis i det här fallet är Marie-Christine Skuncke. Under ett svårforcerat ordande om »källkritikens regler» (s. 19) inför hon en hittills oprövad återhållsamhet när det gäller ett par av de viktigaste källorna. Det allmänna talet om källkritiska regler tjänar dessutom syftet att förläna åt Skuncke ett sken av vetenskaplig noggrannhet medan jag på ett svepande sätt förpassas till ett källkritiskt hipp som happ.

Vad frågan nu närmaste gällde var hur vi ska uppfatta den religiösa åskådningen hos Fredrika Bremer vid tillkomsten av *Familjen H****; de intressanta åren blir ungefär 1827–1831, från genmälet till Wallin och de första »Teckningarna» till publiceringen av romanens andra del och mötet med Böklin. Den tes som Marie-Christine Skuncke driver – främst utifrån »tankedagboken» och tolkningar av de med *Familjen H**** samtida novellerna – är att Fredrika Bremers religiositet i huvudsak innebar förtröstan, undergivenhet, anslutning till vedertagna kristna grundsatsar. Med Skunckes läsning av de två novellerna »Den Ensamna» och »Tröstarinnan» blir det »religiös underkastelse» som får sista ordet; »från depression till förtröstansfull tro» – så ser formeln ut (s. 25 f.). Tillsammans tagna vittnar de med *Familjen H**** samtida texterna om att religiös underkastelse är budet, »Undergif dig» ett slags princip för denna period (s. 26).

I min framställning i Bremerboken är det viktiga det *villkorliga* i dessa begrepp. Formeln är snarare »Visst . . . men . . .»: Visst skulle detta vara bra och trösterikt, men. . . Denna villkorlighet framkommer om man läser de av Skuncke åberopade novellerna, t. o. m. om man läser dem i Skunckes referat. Medan utbrotten mot de jordiska villkoren har skarpa och konkretion så präglas gärna den religiösa för-

tröstan av vaghet eller besvärjelse. Det villkorliga framkommer också i explicita yttranden av Fredrika Bremer, t. ex. i ett av mig citerat yttrande om de två novellerna (Holm, s. 174) eller i följande kommentar till »Tröstarinnan» (brev till Böklin 7.5. 1832):

I dess första del äro nedlagde några toner af de missljud som genomströmmade min själ, den sednare delen, den tröstande, skref jag ett par år sednare då jag väl ej fått en klarare blick i detta lifvet men deremot ett innerligt och fast hopp att en dag dess gåta skulle bli löst, och allt skulle bli godt och klart – så tror jag ännu och det med allt mera visshet eller snarare med allt mera öfverlåtenhet.¹⁶

Vad blir nu, om man observerar detta villkorliga, det centrala i Fredrikas religiösa tänkande vid denna tid? Det avgörande blir frågan: *hur ska den religiösa tron kunna förenas med jordiska rättvisekrav.*

Den gud som Fredrika Bremer hade lärt känna framstod för hennes ögon som en varelse med bara alltför stora likheter med en jordisk patriark, en självutnämnd despot. I samma brev som ovan skriver hon bland annat: »Men tanken på en Gud förtörnad på den varelse han tillät att födas bristfull och svag, är vidrig för min rättskänsla och för mitt begrepp om Gud.»

Dessa ord – om en Gud vidrig för Fredrikas rättskänsla – gäller stämningar som hon kan befinna sig i ännu 1832. I samma brev till Böklin, ett brev som avhandlar »försoningen», gör hon också en tillbakablick – mot de nyss förflutna åren och de stämningar ur vilka *Familjen H**** växte fram. Hon skriver:

Ni har kanske aldrig rätt djupt lidit, lidit ända till förtviflan och uti egen känsla af smärta förstått alla creaturs. Jag har gjort det, i min själ har jag under flera års tid burit aningen om helvetet, och den bittra känsla som då uppsteg i mig emot verldens skapare har ännu då så mycket vaknat till hopp och förtröstan innom mig qvarlemnadt ett moln som hindrar mig att med kärlek se upp till den – hvars kärlek ej hindrar så mycket mörker så mycket rysligt lidande.

Vi ska i kraftigt sammandrag följa en längre framställning av Fredrika, också den från ett brev till Böklin under första hälften av 1832. Brevet åberopas bland annat av Axberger just som stöd för framställningen i »Sjelfbiografiska anteckningar».¹⁷ Överensstämmelsen mellan de två texterna är stor. Över huvud taget är, menar jag, konsekvensen stor i Fredrikas beskrivning av sin andliga och känslomässiga utveckling. Den beskrivning som här ges, i det s. k. bekännelsebrevet, sammanfaller i stort sett med min framställning i Bremerboken.

Brevet börjar med en antydning om hur Fredrika såg sambandet mellan sig själv och Elisabeth:¹⁸

Underlig var hela min ungdom, – jag hade en beständig känsla af att hastigt och i nu kunna bli tokig. Ifrån 20 till 29 år utbildade sig hos mig det tillstånd som till en liten liten del är skildradt i Tröstarinnan och en del af Elisabeths historia i tredje d. Teck.

»Frihet» samt »harmonien i det stora hela» är vad Fredrika begär och inte finner. Nästa steg är att hon grips, »med förskräcklig makt», av »känslan af lidandet utbredt öfver hela jorden». Hon fortsätter:

Hvilka rysliga afgrunder öppnade sig ej under denna tid för min blick, – brott af alla slag – sjelfmord, huru nära stodo de mig,* – närmare ännu stod mig begäret att lida för alla att förinta mig sjelf för det helas lif.

* ty jag tviflade och förtviflade – jag hade förlorat min Gud.

Under denna period, alltså fram till trettioårsgränsen, kom så enligt brevet de två vintrar som Fredrika Bremer fick tillbringa på Årsta. Frisk luft, arbete för andra och »Herders Ideen» hade en välgörande inverkan på henne. *Men ännu så länge var hon långt ifrån någon religiös övertygelse.* Tvärtom såg hon en konflikt mellan själslig balans och religiöst tänkande. Hon ville bli barmhärtighetssystemer vid något hospital – uppgifva allt tänkande då jag ej trodde genom detta någonsin kunna komma till sanning». Vad som blev början till något annat – till en förening av eget tankeliv, egen livsbejakelse, medkänsla med det hela – var det skönlitterära skrivandet: »Jag började emedlertid skriva och kände derunder en vaknande åder af lif.»

Hur är det alls möjligt att ur allt detta – framför allt ur den starka identifikation som Fredrika gör med lidande, fångenskap, vansinne, sjelfmord – att ur allt detta bara läsa fram en fast och fördömande religiös övertygelse?

Det alltöfverväldigande är för mig istället medkänslan och igenkännandet hos Fredrika. »Jag var född med alla de böjelser som illa handledda lätt föra till brott och laster, . . .»¹⁹ Fredrika Bremer blir tvungen att ta lidande och ondska på allvar, hon måste brottas med teodicéproblemet inifrån (jfr Holm, s. 142). För mig är det detta som är den unga Fredrikas religiositet. »Försoning» blir inget lättköpt begrepp. Fredrika Bremer ställer sig aldrig utanför. Hon kan inte bli dömande. Det är detta som gör henne, i mina ögon, övertygande som människa, tänkare och skribent. Att Marie-Christine Skuncke försöker beröva henne detta är kanske det allra sorgligaste i hennes uppsats.

Ytterligare ett drag hos Fredrika försvinner hos Skuncke. Inspirationen att *skriva* kom före det religiösa uppsvinget. Fredrika är inte färdig med sin religiösa åskådning när hon fattar pennan. Hon har inte ens en någorlunda stabil övertygelseplattform. Hon vågar ta till orda, vågar ge sig ut i skrivandet, vågar stå för sina värderingar långt innan hon är säker på vad det verkligen är att stå »på kristendomens grund» (jfr Skuncke, s. 25).

Även denna djärvhet och tilltro till den skapande ingivelsen berövar Skuncke Fredrika Bremer. Skrivandet gav Fredrika Bremer den första och avgörande förlösningen – »en vaknande åder af lif». Det var genom litteraturen som hon fick sina möjligheter – »mer frihet» som hon skriver till Böklin.²⁰ Det är utifrån denna frihet som hon sedan ger sig in i det teologiska äventyret tillsammans med Böklin och gradvis bygger upp sin imponerande, men aldrig färdiga, religiösa övertygelse (jfr Holm, s. 166–176).²¹

Elisabeth och samhällsordningen

Vi ska nu återvända till Elisabeth och romanens slutdom över henne. Enligt Skuncke är det även här religionen och undergivenhetsbudet som får sista ordet. En sentida läsare med inblick i det biografiska materialet kan ana större komplikationer, menar hon (s. 26f.). Men för 1830-talets läsare, som hon här vill renodla, måste det ha varit den konventionellt religiösa förkastelsesdomen som kom att framstå som det samlade omdömet om Elisabeth. En fråga som då blir svår att besvara och som Skuncke, sin empiri till trots, förbigår är denna: om det religiösa budskapet är så traditionellt och så entydigt, hur kommer det sig då att så många familjeflickor långt in på 1800-talet fick läsa en censurerad framställning av Elisabeth?²²

Men nu ska vi alltså hålla oss till texten och till de med *Familjen H**** strikt samtida betraktelserna. »Undergif dig!» blir enligt Skuncke slutbudet. Liksom i de samtida novellerna blir även i *Familjen H**** underkastelsemotivet det tyngst vägande. »Undergif dig!» – Elisabeths varning till medsystrarna – får enligt Skuncke stöd av romanens två tunga auktoriteter, professor L. och Beata Hvardagslag. Professor L. ger åt Elisabeths död en religiös tolkning. Beata får i sin mun ganska stränga ord: Elisabeth saknas av ingen, hon har »missbrukat sitt pund», »ej gjort en enda varelse lycklig» (Skuncke, s. 27).

Jag kan inte här dryfta Elisabeths historia med någon utförlighet – enligt min mening är den oändligt rik och sammansatt (se Holm, särskilt s. 66–87). Värt att understryka i sammanhanget är att »implied author», såväl hos mig som hos Wayne Booth, inte sammanfaller med berättarens röst, d. v. s. här Beatas (Holm, s. 43f., 119, jfr Skuncke, s. 17f). Som en motvikt till professor L:s tolkning står t. ex. Elisabeths sista ord: »han har älskat mig! Jord! jag tackar dig!» (III, s. 167). Den frid som präglar Elisabeths sista stund anges alltså av henne själv som något som har med *jordisk* balans att göra – översten har medgett sin kärlek och sitt begär till henne. Gentemot Beatas ord står hela Elisabeths historia, en historia som visar vilka möjligheter en kvinna har att förvalta sin eld och sitt pund. »Implied author», den väljande och värderande process som ett verk rymmer – och som mina läsningar i viss mån är ute efter – ligger i helheten av element, inte hos någon enskild instans i verket.

Min tolkning av Elisabeths historia rör sig, som alla mina tolkningar, i enheten av då och nu. Ur 1830-talets perspektiv blir enligt mig något av det viktiga i Elisabethgestalten dels att hennes uppror bevarar sin giltighet, dels att hon kastar ett kritiskt och upplysande ljus över hela det »sexualsystem» som har präglat vår västerländska historia. Som »monster»-gestalt, som »galen kvinna på vinden» är hon en djärv skapelse, på ett ovanligt, närmast unikt sätt skildrad »inifrån och med sympati» (Holm, s. 185, Skuncke, s. 27). Därutöver lyfter mina läsningar fram på vilket sätt varaktiga utopiska, kulturkritiska och djuppsykologiska mönster kan rymmas i Elisabeths historia. I det sammanhanget blir automatiskt »författarintentionen» en marginell företeelse. Det kommer att röra sig om inre överensstämmelser mellan litteratur och teori – om vad Hermerén skulle kalla för »teoretisk inklädnad» och »relevansutläggning» (Skuncke, s. 21f.).²³

Men om vi nu, som Skuncke önskar, håller oss till 1830-talets perspektiv, för att utifrån det avgöra »hur Elisabeth *bedöms* i romanen» (Skunckes kurs., s. 27), hur kommer då skillnaden mellan mig och Skuncke att se ut? Min avvägning är att romanen behåller Elisabeths eld och protest – hennes »hemska» stämma och »förtrollande» sanning klingar kvar. Enligt Skuncke tar det religiösa perspektivet över – Elisabeth döms ut som disharmonisk och störande. Skuncke formulerar romanens slutdom i nära anslutning till Beatas ovan berörda ord: »Elisabeth har alltså, med en biblisk liknelse,

missbrukat sitt pund: hon borde använt sin begåvning till att göra andra lyckliga.» (s. 27)

Elisabeths egen varning till medsystrarna får här stor tyngd: »Undergif dig!» etc. Hur ser egentligen denna varning ut? Den ingår i texten i Elisabeths långa utbrott mot kvinnans »trånga krets», mot en »sambhällsordning» som stänger in varje passionerad, med pund försedd, kvinna. Alla försök till handling och verksamhet återvisas »af menniskor, sambhällsordningar, convenancer och förhållanden» till kvinnans »inte-lif» (III, s. 79). Elisabeths utbrott sammanfattar det val som kvinnan stod inför: behålla den medfödda elden, som under sådana förhållanden måste bli förtärande och självförtärande, eller infoga sig, ingå i sambhällsordningens »intelif». Mitt i detta följer så varningen till medsystrarna, som litet fylligare än hos Skuncke lyder så här: »bekämpa dig sjelf! Din egen passionerade själ – se der draken mot hvilken du bör strida – hvars eld skall förtära dig och blifva andras bane, om den ej qväfves. Undergif dig ödet och sambhällslagarne . . . bekämpa dig sjelf . . . eller, skall du lida och krossas som jag!» (III, s. 77).

Är detta en värld där kvinnan kan bruka sitt pund? En värld där hon ska bekämpa sig själv, tillintetgöra sina egna känslor, kväva sin medfödda eld? Vem kan efter dessa ord allvarligt mena att Elisabeth själv bär hela skulden för att inte ha brukat sitt pund?

Ingen läsare kommer undan Elisabeth med sådana enkla moraliseringar. Ingen läsare kan undgå att i någon mån upplysas av hennes eld. I det avseendet går en rak linje från Elisabeth till Fredrika Bremers kvinnosak liksom till hennes senare upprorshjältinnor – trälinnan Kumba eller Hertha. I *Hertha* blir, kan man säga, Elisabeths problem en huvudfråga: hur göra uppror i en rättvis sak och samtidigt verka gott?

Monstret och ängeln

»Från rebellen Elisabeth till den undergivna ängeln Hermina» . . . (Skuncke, s. 28). Frasen, mot slutet av uppsatsen, vill ange pluralismen i romanen, spännvidden, friheten från partiskhet. Skuncke och jag är överens om att *Familjen H**** är rik, lekfull, tolerant och mångstämmig. *Men alla stämmor har inte lika värde*. Det finns en frihetsrörelse i romanen som mina läsningar har velat följa och som Skunckes läsningar strävar efter att suddas ut. En fras ur Emilias hemliv har fått tjäna som motto för

den första delen av min bok: »Dessutom är litet frihet så uppfriskande!» Det som för mig var så slående – och så uppfriskande – i mötet med Fredrika Bremer var hennes passion för frihet, hennes försvar för känslan och rörligheten.

»Rebellen» Elisabeth väger i romanen tyngre än »ängeln» Hermina – det är en av de enkla poängerna med min bok och en av de punkter där Skuncke och jag skiljer oss åt. Om »ängeln», den undergivna Hermina, för Skuncke ett resonemang i anslutning till min användning av Gilbert och Gubar (s. 27). Om »monstret» representerar den kvinna som gör uppror och hävdar sig själv, så står »ängeln» som den andra polen i litteraturen, kvinnan som underkastar sig och anpassar sig. I full överensstämmelse både med mina intentioner och med romanens mönster uppehåller jag mig mer vid Elisabeth (som också är så mycket mer än en »rebell») än vid Hermina, den förstrött tecknade »ängeln».

Dock är det inte rätt, som Skuncke skriver, att jag inte skulle ha observerat »ängeln». Det är heller inte rätt att denna »ängel», denna manliga idealbild av kvinnan, inte skulle genomskådas i romanen. Skuncke skriver: »Vad Holm inte observerat, är att *Familjen H**** även rymmer en kvinnlig 'ängel', kornettens älskade Hermina, och att den manliga bilden här *inte* genomskådas.» (Skunckes kurs., s. 27.)

Redan den statistik som Skuncke för fram – att Hermina 13 gånger på de 56 sidor hon förekommer knyts till ordet »ängel» – borde vara ägnad att väcka misstankar. Nu är det dessutom så att ängeln Hermina utsätts för ett ganska skoningslöst avslöjande, på tung plats i romanen, nämligen i Julies brev helt mot slutet av boken. För mig framstår kommentaren till Hermina som en betydligt starkare och mer entydig »varning» till medsystrarna än den som Elisabeth med kluven tunga får uttala. »Varningen» behandlas i min bok på s. 58, 112 och 114 – den kastar också ett ljus över varför inte Carl kan betraktas som en alldeles riskfri äkta make (jfr ovan).

Genomskådandet av »ängeln» sker alltså tydligast, mest slutgiltigt, i en passage i Julies brev. Om brodern Carl och hans tillkommande skriver Julie: »Från Medelhavets kuster skiljes han nu snart, för att i hans älskade Nord återfinna sin lifs-perla och sluta henne uti ägta ståndets mussla.» »Hu!» fortsätter brevet, »huru kom jag till den trånga bilden? Dock, den må stå kvar.» (III, s. 262.)

Vad säger denna bild, om vi låter den stå kvar? »Ängeln» kan bli en »perla», något kallt och stelt

och dött, innesluten i äktenskapets trånga »mussla». Vi har, om vi så vill, två tydliga alternativ: Elisabeths eld eller »livs-perlans» kyla. Elisabeth dör, men hennes eld innebär dock möjligheten till förvandling och förnyelse (jfr Holm, s. 83 ff). Hermina, »ängeln», inkapslas och stelnar. Om hon än överlever, så blir det som pärla och klenod. Julies brev fortsätter, med en ironi mot Herminas framtida liv med Carl som är svår att undgå: »Carl skrifer hem så roliga och intressanta brev. Hans själ blir som ett Museum, bland hvars klenodier Hermina skall lefva.»

Jag menar att vi bör se upp så att inte våra forskarsjälar blir som det där museet. Sanningen att säga har jag haft svårt att förstå motivet till Skunckes uppsats. Min bok förankrar *Familjen H**** i en historisk kontext. En viktig linje i dess »nyläsningar» är helt enkelt att den för första gången ser romanen och dess gestalter i ett kvinnohistoriskt sammanhang. Därtill lyfter jag med hjälp av olika inomtextliga och utomtextliga teorier fram spänningsmönster och betydelseskikt som har varit slumrande i det kritiska mottagandet av romanen. Ett bidrag som min bok lämnar är att visa hur konstfullheten, lekfullheten i *Familjen H**** hänger ihop med ett meningsinnehåll, en bestämd frihetsrörelse.

Min inomtextliga litteratursyn, definierad på s. 43f., bär klar prägel av arvet från New Criticism och strukturalism – varje detalj i verket räknas. Med detta förenas en senare tids betoning av verket som heterogent – en aldrig helt slutet och enhetlig totalitet. En sådan kombination skulle enligt Skuncke vara omöjlig, en logisk motsägelse (s. 17f.). Det menar nu inte jag. För mig finns det inget som helst orimligt i att ett verk förenar en »barthesk» öppenhet och heterogenitet med en »boothsk» färdriktning och väljande process i den samlade gestaltningen. Den motsättning som brukar spåras mellan dessa två synsätt är något som jag arbetar med helt öppet i min framställning (se t. ex. s. 87f., 99f., 115).

Vill man ta min bok till utgångspunkt för en tolkningsdebatt borde man på något sätt ta avstamp här, i min litteratursyn. Ingen läsare borde kunna undgå att se att mina tolkningar flyttar intresset från författare och uppkomstbetingelser till meningsskapande sammanhang i verket. Här, i detta uppenbara, kunde en debatt börja. Den diskussion som Skuncke för rör sig på helt annan mark.

NOTER

¹ Citerat efter Jakobson, R., »Lingvistik och poetik» (i förf:s *Poetik och lingvistik*. Litteraturvetenskapliga bidrag valda av K. Aspelin och B. A. Lundberg, Sthlm 1974, s. 161). Från uppsatsen »The concept of meter» (i: Wimsatt, W. K., *Hateful contraries*. Studies in literature and criticism, University of Kentucky Press 1965, s. 116).

² Skuncke, M.-C., »Fredrika Bremer, kornetten Carl och Iphigenia», *Samlaren* årg. 105/1984, s. 7–34. I det följande hänvisas till Skunckes uppsats direkt i texten, med sidangivelse inom parentes.

³ Holm, B., *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse* (del I av »Romanens mödrar»), Sthlm 1981. Min bok kallas i fortsättningen Holm och hänvisas till direkt i texten.

⁴ *Fredrika Bremers brev*, utg. K. Johanson - E. Kleman, I, Sthlm 1915, s. 198 (brev till Böcklin 30.9.1832). Denna volym kallas i fortsättningen *Brev*, I.

⁵ I min bok kommer jag å ena sidan att ställa mig på de samtida recensenternas och kommentatörernas plattform gentemot senare, mer avslagna läsningar av *Familjen H****. Å andra sidan fångar min bok upp motstånd och dubbelheter i texten som jag menar har mer subkulturell existens. På så sätt hamnar jag samtidigt i en viss motsättning till det samtida officiella mottagandet. Skuncke skriver: »Holm hänvisar flera gånger till Rydqvists recension (t. ex. s. 42, 221) men pekar inte på denna motsättning» (s. 29, not 3); »I skildringen av Fredrika Bremers väg till författarskapet antyds att män som Kullberg, Brinkman och Franzén hos henne blott såg det behagliga och oskuldsfulla, men Holm ger ingen analys, och hon har tidigare citerat Kullbergs och Brinkmans kommentarer om Fredrika Bremers »kvinnliga» skrivsätt med uppenbart gillande» (s. 19). Även om Skunckes anmärkningar vore sanna skulle de sakna intresse. Det rör sig hos mig om ett både grundläggande och redovisat spänningsmönster. Nu gör jag ändå ett slags sammanfattande kommentar, på s. 181 f.

⁶ Johanson, K., »Den inre rösträtten» (9.2.1924). Citerat efter förf:s *Kritik*, Sthlm 1957, s. 257–259. För uttrycket »Herrens tjänarinna», se Holm s. 204, 245 samt Wieselgren, G., *Fredrika Bremer och verkligheten*, Sthlm 1978, s. 209 ff. Kontinuiteten i denna frihetsparoll – i princip från 1827 till 1856 – understryks av Wieselgren.

⁷ Holm, s. 17, samt not till denna å s. 209. Det verk av Weimann som jag hänvisar till är *Literaturgeschichte und Mythologie*, Berlin und Weimar, 1972, särskilt kap. »Gegenwart und Vergangenheit in der Literaturgeschichte», s. 11–46. Weimanncitaten nedan är från s. 21.

⁸ Jakobson, R., a. a., s. 169.

⁹ Om Carls namn, se H. Forsås-Scott, *Samlaren* årg. 103/1982, s. 168. Forsås-Scott, som går vidare på en »inre» läsning av *Familjen H****, gör många iakttagelser som stärker en tolkning i riktning mot könsproblematik och »förklädnad», inte minst just i den nedan berörda Ifigeniaepisoden (Forsås-Scott, s. 169). Skuncke, som går den »yttre» vägen, kommer däremot fram till en läsning som lösgör Carl från allt som har med manligt och kvinnligt att göra (jfr nedan). Värt att påpeka i det här sammanhanget är hur Skuncke handskas med min användning av en bibelallusion i Carls historia (Skuncke, s. 10). Jag lyfter fram Beatas ironiska replik om att skillnaden mellan hen-

nes tid och de bibliska patriarkernas inte är alltför påfallande. Vad får jag ut av denna replik? Jag ser i den en fingervisning om själva den patriarkala scenen, en vink om att det fortfarande är bruden som »hämtas» och »hemförs» (Holm, s. 112). Skuncke får det att framstå som om jag drev parallellen till det utpekade bibelstället (hur Rebecca hämtas hem till Isak) in absurdum – förutom att jag skulle fränkänna Beatas ord humor (Skuncke, s. 10). Eftersom Skunckes resonemang just här anges som avgörande i hennes »nedrivningsarbete» med min bok kan det vara värt att påpeka missförstånden. Poängen med Carls historia är i min framställning att den är sammansatt – inte något enkelt brott mot eller fortplantning av patriarkatet. Den innebär dels en »uppmjukning» (genom »fallet», genom »könsbytena» och genom att Carls partiella triumf sker »i allians med mödrarna», Holm s. 112 ff.). Dels innebär den en bekräftelse av den patriarkala successionen – fortfarande »hämtar» man hem hustrun och fortfarande kan hon bli en »klenod» i makens kabinett (jfr nedan).

¹⁰ Carls ritt med de tre könsbytena ingår i andra delen av *Familjen H**** (Bremer, F., *Teckningar utur Hvardagslivet*, III, Upsala 1831, s. 186–207). Det är naturligtvis inte riktigt, som Skuncke påstår (s. 20), att publiceringsformen för *Familjen H**** inte skulle framgå hos mig (Holm, s. 21, 42, 47, 174 m. fl.). Däremot är det värt att understryka att det som i mitt sammanhang är avgörande är romanen *Familjen H****, hur Fredrika Bremers *Teckningar* övergår i romanform (se Holm, s. 176 ff.). I det följande hänvisas till romanen i texten, d. v. s. till häfte II och III av *Teckningar utur Hvardagslivet*, Upsala 1830–31.

Tretalet i Carls könsbyte kunde ha framhävts bättre i min bok. I min framställning intar tolkningen av Carls historia dock ett minimalt utrymme (2½ sida – kanske också värt att komma ihåg när man läser Skunckes uppsats). Ville man brodera på Carls historia kunde man i den första incidenten, där Carl sätts att mata ett gossebarn, finna en anspelning på Herkulesmyten (III, s. 189 f.). Herkules, hjälte och karlarakt, kläs hos Omfale i kvinnokläder och sätts till kvinnoosysslor.

¹¹ Se sakkunnighetsutlåtande av Ulla-Britta Lagerroth (8.1.1985, s. 27 f.), jfr nedan.

¹² *Ibid.*, s. 27 f.

¹³ Gilbert, S. M. and Gubar, S., *The madwoman in the attic*. The woman writer and the nineteenth-century literary imagination, New Haven and London 1979, s. 72 f. Jfr Holm, s. 178 f. Som ett exempel på hur »källkritiska hänsyn» åsidosätts hos mig tar Skuncke upp en koppling som jag gör mellan *Familjen H****, en romanuppsats av Fredrika Bremer från 1840-talet och tesen hos Gilbert och Gubar om en kvinnlig »revidering» av genrer och schabloner (Skuncke, s. 19). Som vanligt rör det sig hos mig inte om kausala resonemang utan om att framhäva inre likheter och överensstämmelser (Holm, s. 165, 177 f.). Jag uppfattar det också som en smula nedlåtande att som praktiskt taget enda kommentar till pionjärinsatsen hos Gilbert och Gubar föra fram en anmärkning från Ingeborg Nordin Hennel: kvinnolitteraturforskningen (det gäller uppenbarligen både mig och Gilbert och Gubar) bör gå utöver »de få kvinnliga författarskap som sanktionerats av litteraturhistoriens traditionella kanon» och beakta »de många och okända» (Skuncke, s. 28).

¹⁴ Skuncke skriver: »En källa som Holm inte utnyttjar är en outgiven anteckningsbok från 1820- och 30-talen som förvaras i Kungliga Biblioteket» (s. 20). Längre fram (s. 25) omtalas anteckningsboken som »en givande källa». Men hur utnyttjar Skuncke denna källa? Så vitt jag kan se bidrar Skunckes uppräknings av innehållet inte på något sätt till bilden av Fredrika Bremer – en del av de religiöst färgade betraktelserna i »tankedagboken» har ju också kommit med i *Teckningar* II. I stort sett gäller om denna anteckningsbok vad O. Wieselgren skrev redan 1917 – att den inte »i mera väsentlig grad förändrar vår uppfattning af Fredrika Bremers personlighet eller författarskap» (*Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksäsen* 1917, s. 18). Vill man dock använda boken pekar den, menar jag, mer i riktning mot min spänningsfyllda än mot Skunckes religiöst övertygade Fredrika Bremer. Den av Skuncke omnämnda martyrb berättelsen (s. 25) har skräckromantiska drag och gestaltar den instängdhet och brist på handlingsmöjligheter som präglar även Elisabeths historia. Dorotheas tankar i fångelsehålan liknar på pricken Fredrika Bremers känslor i föräldrahammet eller inför den oversamhet som kvinnan var dömd till (jfr Holm, s. 137 f.). Så här står det bl. a. (Vf 55:1, s. 12, första pagineringen): »Lidandets värsta är dess uthärdande långsamhet – handlingens stund stärker kraften och viljan, oversamhetens krypande evighet försvagar båda och man lider desto mer.» Fredrikas tidiga martyrb berättelse bekräftar till fullo den tes om kvinnliga författares komplicerade förhållande till skräckromantik som jag berör i min bok (Holm, s. 31).

Enligt Skuncke skiljer sig tonen i den s. k. tankedagboken »märkbart» från genmålet till Wallin (s. 25). Ett sådant påstående hade krävt argumentering. För de flesta som har sysslat med saken råder snarare en djupgående överensstämmelse mellan Fredrikas olika skrifter från denna tid. Skillnaden är inte större än vad som ges av själva genren, t. ex. levnadsreflexioner versus polemik eller hymner versus familjeroman. Ordalydelsen kan vara så gott som identisk mellan genmålet till Wallin och Elisabeths klagan i *Familjen H**** liksom mellan martyrb berättelsen i »tankedagboken» och »Sjelfbiografiska anteckningar». Om genmålet till Wallin skriver Skuncke vidare att jag borde ha framhållit att det »troligen aldrig avsånds till Wallin och att det inte offentliggjordes förrän efter författarinnans död» (s. 20). Frågan är mer komplicerad än så. Jag avstår från att gå in på den därför att det i mitt sammanhang rör sig om brevets funktion i Fredrikas egen inre utveckling (jfr Lindstén, G., »Fredrika Bremer och J. O. Wallins predikan på Marie Bebedelsedag 1827», *Svensk litteraturtidskrift*, 19:e årg. 1956, s. 79 f.). Det finns faktiskt forskare som än i dag hävdar att brevet eller delar av det blev avstängt och att det var känt och debatterat i bekantskapskretsen (Wieselgren, G., »Hertha – Fredrika Bremers födslovända», *Lika eller olika – spelar det någon roll?* Sthlm 1984, s. 16 samt 26, not 2; jfr *Fredrika Bremer. Sjelfbiografiska anteckningar, bref och efterlemnade skrifter jemte en teckning af hennes lefnad och personlighet*, utg. Ch. Bremer, Örebro 1868, 1, s. 126).

¹⁵ Axberger, G., *Jaget och skuggorna*. Fredrika Bremerstudier. Sthlm 1951, s. 347.

¹⁶ *Brev*, I, s. 177, 176.

¹⁷ Axberger, a. a., s. 347.

¹⁸ *Brev*, I, s. 184 f. (Böklin 20.7.1832).

¹⁹ *Brev*, I, s. 181 (Böklin 18.6.1832).

²⁰ *Brev*, I, s. 185 (Böklin 20.7.1832).

²¹ Det är riktigt som Skuncke påpekar i sin sista not (s. 34) att Brita Stendahls viktiga arbeten om Fredrika Bremers religiositet framför allt gäller tiden efter mötet med Böklin. Man kan säga att poängen med min framställning är att visa att *Familjen H****, religiöst och teologiskt, intar en undantagsställning i Fredrika Bremers produktion.

²² Se Holm, s. 40. Sophie Adlersparre vittnar om att »en stor del af landets unga döttrar fick läsa Familjen H. i stympadt skick» – bland dem även Sophie Adlersparre själv (Adlersparre, S. och Leijonhufvud, S., *Fredrika Bremer*. Biografisk studie, I, Sthlm 1896, s. 70).

Empirin, i den mån man kommer åt den, pekar hela tiden i båda riktningarna när det gäller reaktionen på *Familjen H**** och Fredrika Bremers tidiga författarskap. Skuncke ger sken av att försöka ta hänsyn till samtida vittnesmål (s. 20 f., 23 m. fl.). Samtidigt försummar hon en del material, främst sådant som vittnar om det utmanande hos Fredrika Bremer. Apropå min tolkning av en passage i brevet till Wallin skriver hon (s. 25): »Fredrika Bremer är inte en förkämpe för 'Women's Lib' *avant la lettre!*» Vi är dock många som menar att Fredrika Bremer alltifrån genmälet till Wallin har givit ljungande formler för kvinnoemancipationen (jag erinrar om Klara Johansons ovan citerade ord). Redan på 1840-talet kallades mamsell Bremer enligt Ebba Ramsay för »blåstrumpa» (*Från mina barndomsdagar 1828–1845*, Sthlm 1919, s. 61). Det är en i vår vetenskap vanlig föreställning att redovisningar av empiriskt material i sig borgar för större säkerhet. Själv menar jag att man aldrig kommer ifrån omdömet. Min bok

prövar en avvägning mellan texten och kända reaktioner på den. Det blir, menar jag, mer tillförlitligt än att försöka argumentera enbart utifrån godtyckligt hopskrapade yttrandena.

²³ Om de av mina läsningar som knyter an till myter och djuppsykologi skriver Skuncke (s. 21): »Ett avsnitt i Birgitta Holms monografi där problemen kring intention och reception känns särskilt akuta är just tolkningen av Elisabeths historia.» Med mitt sätt att se är förhållandet snarare det omvända – ingenstans är intention och empirisk reception mer irrelevanta än där. Myt och diktning är parallella rörelser, deras inre likhet bärs fram av berättelserna själva – oberoende av intentioner och kausala samband. Det hör till den litterära textens verkningsmedel att läsare i olika tider (däribland även författaren som läsare) kan komma att se eller ana dessa inre samband. På motsvarande sätt, fast i en senare och mer rationell tid, är psykoanalys och litteratur besläktade rörelser. De beskriver parallella vägar till insikt – psykoanalysen uppstod ur övertygelsen om att så är fallet. Psykoanalys och dikt kan alltså ömsesidigt belysa varandra. Även här gäller förstås att läsaren (och författaren som läsare) kan ha haft dessa »psykoanalytiska» insikter utan att fördenskull ha någon kännedom om psykoanalytisk teori.

(Parentetiskt kan jag tillägga att det ingenstans i min tolkning hävdas att Elisabeth knyts till månen (Skuncke, s. 21) – däremot att hon står i förbindelse med Ariadne, med modern och med mörkret (natten).)

Hur psykoanalysen som tolkningsinstrument kan fungera tas upp i min bok s. 120.